

О ТУРЦИЗМИМА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ СА СОЦИОЛИНГВИСТИЧКОГ СТАНОВИШТА*

ХАНКА ГЛИБАНОВИЋ-ВАЈЗОВИЋ

UDK 808.61/62—316.3—087

Институт за језик, Сарајево

Изворни научни рад

1. У овом раду нећемо се бавити статусом туђица у нашем језику нити пак позитивним или негативним њиховим дјеловањем на љепоту језика.¹ Покушаћемо да укажемо на неке аспекте социolingвистичког приступа овој проблематици и осветлимо у тим оквири-ма само један слој страних наноса у српскохрватском језику који обично називамо турцизмима.²

2. Турцизми у српскохрватском језику су не само веома бројни, него по неким мишљењима³ сачињавају најкрупнији, па и нај-маркантнији дио страног наноса у нашем лексичком фонду. Исто-ријско објашњење за њихово посуђивање налазимо, прије свега, у вјековном присуству и утицају оријенталне културе и језика на на-шем глу посредством Турака.

Тај утицај је, истина, одласком турске власти из наших кра-јева свакако слабио у одређеним сферама живота (друштвено-поли-тичко и војно уређење, административно-правни послови, занатство, обичаји и сл.) што се на језичком плану такође морало одразити у све слабијем присуству лексике оријенталног поријекла везане за појмове из тих области (нпр. *меџлис*, *валија*, *спахија*, *сердар*, *су-баша*, *мугесариф*, *спахилук*, *беглук*, *тимар*, *хас*, *худут*, *худутнама*, *тапија*, *берат*, *ферман*, *вергија*, *мирија* итд.).

* Реферат на XI конгресу слависта Југославије (Сарајево, октобар 1985).

¹ О томе в. нпр. радове: Е. Фекете: *Страна лексика у српскохрватском стандардном језику* (стр. 162—173) и, посебно, Д. Танасковић: *Социолингвистички аспекти идеологизације позајмљеница* (стр. 95—115) — оба рада објављена у публикацији »Језик у савременој комуникацији«¹ Центра за марксизам Универзитета у Београду.

² У раду је задржан уобичајени термин »турцизам«² који подразумијева све ријечи оријенталног и другог поријекла примљене посредством турског језика, без обзира на њихову дубљу етимологију.

³ М. Адамовић: *Турске позајмице неосманског порекла*, Наш језик, н. с., XVII, св. 5, Београд 1969, стр. 284.

С друге стране, у српскохрватском се ипак, захваљујући бројним погодностима за то, задржао знатан дио примљене материјалне и духовне културе, а с њим и турцизми којима се именују појмови оријенталног поријекла. Међу њима су и они турцизми који су одољели и најоштријим пуристичким тенденцијама,⁴ јер за њих ни по одласку Турака, ни до савременог нашег доба нису изнађени адекватни домаћи еквиваленти (нпр. *чарапа, чизма, бубрег, бут, лепеза, јогурт, дугме, челик, чај, духан/дуван* и сл.).

3. Интензитет оријенталних утицаја није био подједнак на свим дијеловима српскохрватског говорног подручја, нити код свих националних група и друштвених слојева, већ је зависио од дужине трајања турске владавине на одређеном географском простору, затим од процента исламизираног становништва, од постојања већих урбаних центара (нарочито турских насеља), од географске конфигурације и развијености саобраћајница⁵ итд.

Са становишта савременог стања и лингвистике то практично значи да ће оријентални утицаји бити присутнији, на примјер, на тлу Србије него на подручју Хрватске те да ће највише бити изражени у босанскохерцеговачком језичком изразу. Ако пак посматрамо стање само у оквирима Босне и Херцеговине, више оријенталних компонената (у језику, обичајима и сл.) наћи ће се, природно, код исламизираног становништва, него код осталих нација/конфесија.

Међутим, сви критерији који условљавају присуство турцизама у српскохрватском језику не дају исте ефекте у поређењу дијакроне и синхроне перспективе. Јер, ако су у одговарајућем историјском тренутку (у периоду турске владавине) турцизми, на примјер, природније и брже прихватани у урбаним срединама (због директнијег и већег утицаја турске власти, степена образовања становништва, моде и сл.), данас би (из врло сличних разлога) судбина турцизама могла бити управо обрнута: да у градским срединама, под утицајем културно-просвјетних процеса, научно-техничких иновација, дјеловања мас-медија и слично, бројни турцизми (нарочито из одређених области живота) све више блиједе у употреби, уступајући мјесто некој новој, савременијој и адекватнијој лексички, као што су данас тзв. интернационализми. Слично је и са утицајем конфигурације тла и развијености комуникација на распрострањеност турцизама: ако су турцизми некад брже продирали у доступније крајеве него у забачене, онда би природно било очекивати да данас у доступније крајеве брже доспијевају иновације и промјене (језичке и друге), док би се на забаченијим подручјима могло претпоставити прије петрифицирање раније наслијеђеног него промјене.

⁴ О пуризму у вези са турцизмима в. Д. Танасковић: *Социolingвистички аспекти идеологизације позајмљеница*, Језик у савременој комуникацији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, стр. 95—115.

⁵ Исп. М. Поповић: *Оријентална компонента у народној култури јужних Словена*, ПОФ, XVI—XVII, Сарајево 1966/67, стр. 101—116.

4. У социолингвистичком приступу турцизмима потребно је сагледати у коликој мјери је ова лексика присутна и којим је екстралингвистичким факторима увјетована на два нивоа језичког знања:

а) у компетенцији кода и

б) у компетенцији комуникације.

5. Према ономе што је до сада речено, може се констатовати да ће заступљеност турцизама у компетенцији кода корисника језика појединих говорних заједница на цјелокупном српскохрватском језичком подручју углавном зависити:

1) од одређених друштвено-историјских факата и

2) од географских повољности, док ће у оквиру једне арее (једне говорне заједнице) присуство турцизама у компетенцији кода појединца бити зависно од:

1) степена образовања,

2) национално-конфесионалне припадности,

3) генерацијских разлика и слично.

Наведени изванјезични моменти који одређују мјесто турцизама у компетенцији кода корисника српскохрватског језика, не односе се, међутим, подједнако на све лексеме оријенталног поријекла. У том смислу могуће је разликовати три категорије ове лексике.

(1.) Прво би били турцизми који немају замјену адекватним синонимима у српскохрватском језику, па су, природно, и саставни дио нашег савременог стандардног језика и норме. Већина таквих ријечи без дилеме ће се наћи у компетенцији кода сваког корисника српскохрватског језика (неке од таквих примјера већ смо помињали, као *чарапа*, *чизма*, а ту спадају и *лимун*, *наранџа*, *бадем*, *вишња*, *кестен*, *хашиш*, *катран*, *креч*, *сапун*, *челик*, *мајмун*, *мумија*, *шифра*, *тепсија*, *алат*, *ћун*, *турпија*, *топ*, *фењер*, *чекић* итд. Неке пак ријечи из ове категорије имају врло слабу фреквенцију у употреби па се, иако су обухваћене нормом и немају замјену, не морају наћи у језичком знању свих корисника језика (нпр. *ћерџеф*, *ђугум*, *мангала*, *наргила*, *фереџа*, *фермен*, *чакишире*, *саз*, *сазлија* и слично). Турцизми из ове категорије обично су ознаке које су посуђиване заједно са својим означеним тј. предметом или појмом оријенталног поријекла. Због тога и фреквенција, односно постојање оваквих ријечи у језичком знању зависе директно и само од тога колико су у свијести корисника језика присутни појмови које те ријечи — турцизми имају.

(2.) Другу категорију сачињавали би турцизми за које постоји синонимна ријеч у фонду домаће или неоријенталне стране лексике. У компетенцији кода корисника српскохрватског језика обично постоје (мада није обавезно) обје ријечи: и турцизам и његов синоним. Избор једног од могућих дублетних облика зависиће од идиолекатских особина појединца, односно од језичких особина говорне заједнице којој појединац, као говорни представник припада. У ову групу спадају сљедећи турцизми и њихови синоними: *кашика* — *жлица*, *чаршаф* — *плахта*, *пешкир* — *убрус*, *маказе* — *шкаре*, *дурбин* — *да-*

лекозор, доглед, ексер — клин, чавао, сандук — ковчег, сунђер — спужва, кат — спрат, башта — врт, чобанин — пастир, боја — фарба, памук — вата, сирће — оцат, шећер — слаткор, пиринач — рижa, цигерица — јегра, кајсија — марелица, бакшиш — напојница, цифра — бројка итд.

Оваквих, у стандардном језику семантички више или мање равноправних лексема, од којих је једна турцизам, има знатан број. Међутим, треба имати у виду и чињеницу да синонимија не мора и није увијек апсолутног, већ често релативног карактера.⁶ Зато код позајмица треба обратити пажњу на појаве псеудосинонимије као и могућности полисемије и хомонимије нарочито присутних код турцизама због семантичких помјерања до којих је, током низа година, често долазило.⁷

(3.) У трећу категорију са аспекта комуникације кода спадали би остали турцизми које можемо описати на сљедећи начин:

1) већина их припада слоју језичког супстандарда, мада је један дио обухваћен и стандардним језиком,

2) нису обавезно присутни у језичком знању свих корисника српскохрватског језика,

3) за њих углавном постоји семантички еквивалент у фонду домаће или неоријенталне стране лексике. (Ако синоним не постоји, онда је присуство турцизма у језичком знању овисно о постојању појма у свијести говорника; ако, пак, синоним постоји, онда је присуство одређеног турцизма у језичком знању овисно о различитим екстралингвистичким факторима.)

За турцизме из ове групе карактеристика је и то да ће на нивоу компетенције комуникације и укључивања одређених правила за избор највише доћи до изражаја њихова стилска маркираност. Овдје би се могли сврстати сљедећи примјери: *шехер*, *касаба*, *пазар*, *махала*, *сокак*, *механа*, *авлија*, *капија*, *бедем*, *тезга*, *раф*, *кантар*, *чи-вија*, *хамам*, *фуруна*, *(х)амајлија*, *бошча*, *берићет*, *ћеиш*, *Дерг*, *зир*, *инат*, *кавга*, *марифетлук*, *шеретлук*, *русвај*, *сој*, *севдах*, *баксуз*, *баксузлук*, *галамџија* (хибр.), *муштерија*, *бећар*, *бекрија*, *делија*, *дембел*, *душманин*, *фукара*, *хизмећар* итд.

⁶ В. М. Павловић: *Семантичке девијације и интерференције*, Наш језик, н. с. књ. XIX, св. 2—3, Београд 1972, стр. 119—134 (133).

⁷ Поређењем нпр. синонима *сат* — *час* или *ђубре* — *смеће*, *гнојиво* и сл. методом супституције потврђује се релативност синонимије, па се јавља различито значење у примјеру »узимати лијек сваки сат« и »узимати лијек сваки час«, али »узимати лијек свака три сата/часа«. Или, на примјер, у интимном обраћању неком драгом (обично дјетету) можемо рећи »ђубре једно« (чак и у пјесми »Ђубре, волим те«), али не можемо у истом значењу употребити синониме »смеће«, »гнојиво«, јер рећи некеме да је »смеће« имало би пежоративан смисао, док лексема »гнојиво« не би ни могла имати такво фигуративно значење које упућује на карактерну особину. Релативност синонимије нарочито је уочљива на могућностима деривације као у примјерима »кренути не часећи«, али не и »кренути не сатећи« или »нађубрити/нагнојити земљу прије орања« према »насмењити земљу« и сл.

6. Заступљеност турцизама на нивоу компетенције комуникације у зависном је односу и уској вези (с обзиром да се ради о страном лексичком наносу) са мјестом ове лексике у језичком знању корисника сваке говорне заједнице, односно у идиолекту сваког говорника као члана те заједнице кад се јави у улози комуникатора. Стога у говорном догађају сваки комуникатор мора водити рачуна о заступљености турцизама у језичком знању другог комуникатора (саговорника). Могући проблеми у том смислу и појава шума у комуникацији нарочито се односе на турцизме:

- 1) који посједују синоним,
- 2) који имају ограничену фреквенцију зато што су ознака појму који ишчезава из савременог живота, и
- 3) који су карактеристика само одређених говорних заједница или припадају слоју језичког супстандарда.

Уколико елиминишемо такве могуће сметње у комуникацији и претпоставимо истовестан фонд турцизама у компетенцији кода оба комуникатора, онда ће употреба турцизама у једном говорном догађају бити условљена нејезичким контекстом карактеристичним и иначе за компетенцију комуникације, као што су:

- а) говорна ситуација,
- б) говорне улоге комуникатора са становишта релативног друштвеног статуса,
- ц) тема саопштења.

Поменуте изванјезичке околности одређују правила за избор турцизама у сваком конкретном говорном акту и функционалном стилу.

То практично значи да ће — ако се јавимо у различитим улогама комуникатора⁸ (нпр. гост у ресторану; сусјед; пацијент; аутор текстова) у адекватним говорним ситуацијама (ресторан, сусрет, на примјер, у стубишту зграде у којој живимо; амбуланта; средства информисања) — функционална коректност зависити од избора језичких изражајних средстава, а то у овом случају могу бити, на лексичком нивоу, и одговарајући турцизми.

1) Ако је други комуникатор конобар или сусјед, онда за разлику од неких других ситуационих окружења, није неопходна већа опрезност у селекцији турцизама.⁹

⁸ Говорне ситуације и говорне улоге као и избор турцизама у њима претпостављени су и дати само као илустрација могућих примјера у употреби језика.

⁹ Од конобара ћемо, на примјер, на знатном дијелу српскохрватског језичког подручја моћи наручити *парче пите, сарму, ћевапчиће* евентуално у *солуну, ђулбастичу, мусаку, кајгану, ајвар, баклаву, кафу/каву* и слично и понудити му *бакшиш* након што нам врати *кусур*. *Комшији* ћемо такође (зависно само од заступљености турцизама у његовом језичком знању) моћи нпр. уз извињење што се код нас протекле ноћи мало *дернечило* објаснити да су се ретимо *аџаби* сакупили на *аџамлук*, *дерт* да разбију уз *ракију* и *мезетлуке*, уз *севдалину* покоју, па се можда и *галама* чула, али пошто никакав *зијан* није направљен, ни *комшија* ваљда није такав *герс* да *комшилуку* замјери за мало *шенлука* и нечијег *ћејфа*.

2) Ако смо пак у улози пацијента, а други комуникатор је љекар (који никако не може бити *хеџим*) не би било добро рећи да смо *хаста*, да нас је стегла *санџија* или да имамо проблема са *дамарима*, нити за то тражити какав *илац*, али му се можемо пожалити на болове у *кичми* или *бубрезима*, затим тражити лијека против *ћелавости*, *ћоравости*, *дустабана*, *губе* или *шуге*, па чак и за дијете обољело од *крзамака* и сл. За прописани лијек можемо питати на колико се *сати* узима, са колико *кафених* или супених (тешко би прошло *чорбених*) *кашика* и слично.

3) У новинарском стилу такође се неријетко сусрећемо са употребом турцизама зависно од теме саопштења:

а) Ако је, на примјер, ријеч о пољопривреди онда ћемо писати о *берићетној* жетви, о *баштама* и *избехаралим* воћкама, о *калемљењу* воћа, *нађубравању*, *дунумима* земље, смјештању жита у *амбаре*, *ергеллама*, *тову* свиња и слично.

б) У војним, ратним, ловачким и сличним темама употријебићемо и у новинарском стилу турцизме: *арсенал*, *караула*, *кариван*, *табор*, *барут*, *курушум*, *тане*, *сачма*, *нишан(ити)*, *фигиљ*, *фишеклија*, *јарак*, *јаруга*, *јуриш*, *чутура*, *ћебад*, заузимање *бусија*, пролажење *стаза* и *богаза* итд.

ц) У написима о стању у индустрији, грађевинарству, привреди, економији и слично, помињаће се и турцизми: *цифра*, *тарифник*, *вересија*, *алат* и *алатница*, *бор*, *боракс*, *калај*, *бакар*, *челик*, *гуч*, *ћилимара* и *ћилими*, *ексер*, *чамовина*, *креч*, *катран*, *неимар* и *дунђер*, *ортаклук*, па и *плитак* *цеп*, *јавашлук*, *ћорсокак* и слично.

д) У чланцима и коментарима из спорта чести су турцизми као: *шах*, *матирати*, *шах-мат*, *мајсторлук* (*хибр.*), *кајак*, *капија* у скијању, у фудбалу *ударац* *ђоном* или *топовски*, па и *душмански* *ударац*, неко може да буде *киван* на неког, неко да се *раскалано* или *накарадно* понаша, да има *мана* или да се *мангупира*, неко опет да буде у *зениту* успјеха, *ришум* да прави на терену или да *подсјећа* на *газелу*, а у спорту има и *лакрдија*, *русваја* и осталих *заврзлама*.

е) У прилозима на примјер из судске праксе може се говорити о *хапшењу* криминалаца, који ће потом ријетко бити *хапсеници* (чешће затвореници) и «лежати» у *хапсу* (обично затвору), али ће их *похапсити*, не *хапсанџије*, већ органи СУП-а, милиција или слично.

ф) Највише турцизама несумњиво ће бити у текстовима (историјским, литерарним и сл.) који карактеришу мјесто или временски период везан за оријенталну традицију гдје је и функција и смисао таквих ријечи дочаравање локалног или временског колорита. Ту ће се помињати и *чариџија* и *чариџије*, *махале* и *сокаци*, *минарета*, *дућани* и *ћепенџи*, *адети* и *севдах*, *срма* и *кадифа*, *беглукчи* и *пашалукчи* итд. итд.

7. На крају треба истаћи да би један шире и темељитије заснован социolingвистички приступ ријечима оријенталног поријекла, нарочито у оквиру њихове употребне вриједности у појединим функционалним стиливима, био посебно занимљив и значајан са стано-

вишта норме и стандардизације овог слоја лексике у нас. Такав по-
сао, обавезивао би, између осталог, на изналажење одговора на три
битна питања:

1) колико су турцизми заиста присутни у језичком знању ко-
рисника српскохрватског језика у оквиру појединих говорних зајед-
ница и цјелокупног српскохрватског језичког подручја,

2) колико се и на који начин овај слој лексике актуализира на
нивоу компетенције комуникације и

3) који су критерији за селекцију турцизама на нивоу норме:
шта може бити обухваћено нормом из разговорног стила, односно
шта може бити нормативно у осталим функционалним стилевима.

TURKISH BORROWINGS IN SERBO-CROAT ANALYZED FROM SOCIOLINGUISTIC POINT OF VIEW

Summary

The first part of this paper discusses the place of Turkish bor-
rowings in the lexical system of Serbo-Croat. The author's main concern is
however the impact that these words have on the speaker's communicative
competence. The author also investigates all those aspects of the specific
social contexts or speech situations which condition the occurrence of
words of oriental origin in Serbo-Croat.